

FIRAT ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

SAYI : 3

ELAZIĞ - 1998

TÜRKÇE'DE YETERLİK İFADESİ

Okt. Ahmet Turan Sinan *

Türk dili, dünya dilleri arasında çok geniş bir sahaya yayılmış ve 200 milyondan fazla insan tarafından konuşulmakta olan bir dildir.

Türk dili, Türk soylu insanların müşterek tarihi derinliğini gösteren temel esastır. Aynı kaynaktan gelen, farklı coğrafi mekânlarda, değişik siyasi sistemlerle idare edilen ülkelerde yaşayan, tarihin önemli insan topluluklarından biri olan Türk Milleti'nin dilidir bu dil. Bundan dolaydır ki, onun iç ve dış tesirlerden gelen bir farklılaşma ve değişme süreci vardır. Bu süreç bugün de devam etmektedir.

Türkçe'de Yeterlik İfadesi ele alınırken tarihi ve yaşayan Türk şiveleri de göz önünde tutulmuş, konu bütün yönleriyle işlenmeye çalışılmıştır. Böylece art ve eş zamanlı bir çalışma gerçekleştirilmiştir. Bütün dönemler ve Türk Dili Tarihi'nde birer kilometre taşı sayılan eserlerden mümkün olduğunca bol örnek verilmiştir.

Türkiye'de yazılmış ve eğitimde kullanılmış bir çok ders kitabında bu konu yeterince ele alınmamış ve incelenmemiştir. Bu kitaplardaki bilgiler de verilmeye çalışılmıştır.

Türk dilinde yapı bakımından üç türlü kelime çeşidi olduğu bilinmektedir: Basit, türemiş ve birleşik.

Bu kelime çeşitlerinden olan birleşik kelimeler isim ve fiil olmak üzere iki bölüm halinde incelenmektedir.¹ Bu ayırımda; konumuzu oluşturan "yeterlik" ifadesi, ikinci gurupta yani fiillerden yapılan birleşik kelimeler bahsinde incelenir. Konu üzerindeki değişik görüşleri ile dikkati çeken bilginler arasında J. Deny, A.V. Gabain, A.N. Kononov zikredilebilir.² Ayrıca yeterlik kavramını değişik yönlerden inceleyen Prof.Dr. Zeynep Korkmaz da anılması gereken bilginlerdendir. Birleşik fiillerde iki yapı vardır. Birincisi bir isim ile bir yardımcı fiil, ikincisi ise iki tarafı da fiil olan birleşik fiiller: İyi olmak ve gelebilmek gibi. Dilbilgisi kitapları ve kimi bilginler konumuzu oluşturan yeterlik ifadesini anlatırken, tasvir fiili, tasvirici yardımcı fiil ve birleşik (bileşik)

* Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

¹ Mecdut Mansuroğlu, "Türkiye Türkçesinde Birleşim ve Yazılışları Üzerinde", TDED, C. VIII, İstanbul 1958, s. 28.

² Mansuroğlu, a.g.m., s.32; Annemarie Von Gabain, "Türkçe'de Fiil Birleşmeleri", TDAY-Belleten 1953, Ankara 1953, s. 16-28.

fiil gibi terimler kullanılır.³ Bu terimlerin de şöyle tanımlandıklarını görüyoruz:

Birleşik Fiil: İsim soylu bir kelimeyle; etmek, eylemek, olmak yardımcı fiillerinin birleşmesinden veya iki ayrı fiil şeklinin anlamca kaynaşmasından oluşmuş fiil türü: kabul etmek, yok olmak, şaşakalmak, süregelmek, bakabilmek... gibi.⁴ **Tasvir Fiili** (Alm. Deskriptiv Verb; Fr. Verbe descriptif; İng. descriptive verb; Osm. tasviri fiil, fi'li tasviriyye): "Zarf-fiil biçimindeki bir esas fiille, bu esas fiildeki oluş ve kılışı tasvir niteliği taşıyan bir yardımcı fiilin özel bir anlam meydana getirecek şekilde birleşip kaynaşmasından oluşmuş birleşik fiil. Bunlar -abil-, -ama-(yeterlik), -a dur-(süreklilik), -İver-(tezlük), -A yaz-(yaklaşma) gösteren tasvir fiilleridir". **Tasvirici Yardımcı Fiil:** "Zarf-fiil biçimindeki esas fiilin bildirdiği oluş ve kılışı tasvir eden yardımcı fiil: bil-, dur-, ver-, yay- gibi".⁵

Türkçe'de yeterlik ifadesi, iktidar veya iktidari biçiminde de kullanılır. Prof.Dr. Zeynep Korkmaz yeterlik fiilini (Alm. Verbum Potentialis; Fr. Verbe Possibilitif; İng. Potential verb; Osm. İktidari fiil) şöyle tanımlamaktadır: "Fiilin karşıladığı işin, hareketin mümkün veya muhtemel olup olmadığını göstermek için, olumlu durumda bil-, olumsuz durumda da bugün eriyerek kaybolmuş Eski Türkçe u- iktidar fiilinin anlamını üzerine alan (-A) zarf-fiil ekleriyle kurulan tasvir fiili." Korkmaz, yukarıdaki tanıma şu örnekleri vermektedir: "... Sen neden suçlu olacaktıydın! Nasıl suçlu olabilirsin sen? ", " Birşey çıkaramadım ve ancak satırları okuduktan sonradır ki, çekenin Müfettiş Hilmi Bey olduğunu anlayabildi ve şaşırıldı. "⁶

Muharrem Ergin, Türk Dilbilgisi'nde yeterlik fiilini birleşik fiil başlığı altında incelemiş ve birleşik fiilin; bir yardımcı fiille bir ismin veya bir fiil şeklinin oluşturduğu kelime gurubu olarak anlaşılması gerektiğini vurgulamıştır.⁷ Ergin; yardımcı fiilleri; isimle kullanılıp birleşik fiil yapan ve fiille birleşik fiil yapanlar olarak ayırdıktan sonra yeterlik ifadesini izah etmektedir. Yazara göre yardımcı fiillerden önce gelen asıl fiillere ,vokal gerundiumları getirilerek birleşik fiil yapılır. Birleşik fiili oluşturan yardımcı fiiller anlamları ile görev yapmazlar, yardımcı fiil fonksiyonları ile çekim unsuru olarak görev yaparlar. Gerundiumlar (zarf-fiiller) yardımcı fiile göre, düz veya dar vokalli olmaktadır. Buna göre vokal gerundiumları ile oluşan bir birleşik

³ Mansuroğlu, a.g.m., 28- 32.

⁴ Zeynep Korkmaz, **Gramer Terimleri Sözlüğü**, Ankara 1992, s. 27.

⁵ Korkmaz, a.g.e., s. 147.

⁶ Korkmaz, a.g.e., s. 172-173.

⁷ Muharrem Ergin, **Türk Dil Bilgisi**, İstanbul 1980, s. 386-388.

fiilde asıl mânâ; gerundiumu üzerinde bulunduran asıl fiilin üzerindedir. Ergin, Türk Dilbilgisi'nde yeterlik ifadesini izah ederken; Türkiye Türkçesi'nde olumlu şeklin bil- fiili, olumsuz şeklin de -ama-, -eme- ile yapıldığını yazmakta ve bu eklerin tarihi dönemlerdeki durumu hakkında bilgi vermektedir. Ergin'e göre, Türkçede yeterlik ifadesi Eski Türkçe döneminde u- "muktedir olmak" yardımcı fiili ile yapılırdı: bile u-, bile uma- örneklerinde olduğu gibi. Daha sonraları u- fiil kökü değişik sebeplerle unutulmuş ve Batı Türkçesi'nde onun yerini olumlu şekilde bil- fiili almıştır. Olumsuz şekilde ise eski şeklin devamı söz konusudur. Bu da uma- nın u- vokalinin kendisinden önce gelen gerundium vokali ile kaynaşmış olması sonucunda Batı Türkçesi'nin başlarında -uma-, -üme-; -ıma-, -ime-, -ama-, -eme- (bilüme-, alıma-, çekeme- gibi) şekilleri ortaya çıkmıştır. Sonradan dar vokalli şekiller de yerini -ama-, -eme-'ye bırakmak suretiyle bugünkü durum ortaya çıkmıştır: alama-, bileme- gibi. Azeri sahasında ise "birleşme m konsonantını ikizleştirmiştir" sonucuna varan Ergin, olumsuz yeterlik ifadesinin bil- ile de yapıldığını eklemektedir: gelemme-, yazamma-, gibi. Ergin, yeterlik ifadesinin yazılışı konusunda, vurgunun birinci unsurdaki olması sebebiyle bir ayrı yazmanın gerekli olduğu görüşündedir.⁸

Ahmet Cevat Emre, Türk Dilbilgisi adlı eserinde yeterlik ifade eden -e bil- fiilini "Eylem Görünüşleri" üst başlığı altında "Başarma Gücü" ifadesiyle adlandırır. Yazara göre fiilin "başarma" görünüşü e-yapılı fiil tabanının bilmek fiili ile genişletilmesi sonucu oluşur. Her fiilin yeterlik şekli yapılabilir. Anlam olarak da genelde başarmak, kılmağa fırsat bulmak şeklindedir. Emre, eski yazmalarda yeterlik ifadesinin ü- yapılı bir temele dayandığını söyler ve şu örneği verir: "Nite selamet olubile şol kişi kim."⁹ Emre, olumsuz yeterlik ifadesi için şöyle demektedir: "Eski yazmalarda başarma olumsuzu i-/ü- temeli üzerine kurulurdu: biz açlığa katlanamayız (Kıyas-ı Enbiya), Kast eyledi kim balık tuta, hiç bulmadı (Kelile ve Dimne)"¹⁰

Tahsin Banguoğlu, Türkçenin Grameri'nde yeterlik ifadesini "Tasvir Fiilleri" başlığı altında inceler. Yazar, tasvir fiillerinin -e ve -i zarf-fiillerine belli yardımcı fiillerin getirilmesiyle oluşan birleşik fiil tabanı olduklarını ifade eder. Tasvir fiilleri ünlü uyumuna uymazlar, yeterlik fiilinin olumsuz hali hariç olmak üzere: yapmamak gibi. Banguoğlu'na göre yeterlik fiili kimse'nin (özne) yeterliğini, sözü geçen kılışın veya oluşun mümkün veya muhtemel olduğunu anlatır. Yeterlik

⁸ Ergin, a.g.e. , s. 388.

⁹ A. Cevat Emre , Türk Dilbilgisi, İstanbul 1945, s. 389.

¹⁰ Emre, a.g.e., s. 390.

fiilleri tasvir fiillerinin en çok kullanılan biçimleridir ve bütün fiil çekimleri boyunca çekilip söylenirler: Anlatabildim, geçebilirsiniz, alabilmiş, görebileceğiz, yürüyebiliyorum, varabilmelisiniz, düşebilirdim, yürüyebiliyordu, binebileceklerdi, bulabilecekmışiz, yetişebilseymişsin, gezebildiyseniz, doyabileceksem, kaçabilelim. Banguoğlu, yeterlik fiillerinin çekimsiz fiil şekillerinden pek çoğuna girdiğini ve bunların türlü işleyişleri olduğunu belirtir: Maksat görülebilmek, ne mutlu yapabilene!, rahat konuşabilen adam, bulabildiğim kaynak, verebileceğini vermiş, getirebilecekken bırakmış, işten ayrılabildikçe uğruyorum, taşıyabildiği kadarını götürsün.¹¹

Yeterlik ifadesinin olumsuzunun daha eski, başka bir yardımcı fiilden geldiğini bunun da Eski Türkçe'de u- fiilinin olumsuz görünüşü u-ma- olduğunu ifade eden Banguoğlu, kök seslisinin düşmesi sonucu -ma-mak ekinin ortaya çıktığını kabul eder: kıl-a-umamak, kılamamak gibi. u- fiilindeki yeterli olmak ifadesi, olumsuzluk eki -ma-üzerine binmiştir. Yazar, olumsuzluğun Eski Osmanlıca'dan beri ünlü uyumuna girdiğini; verememek, alamamak örneklerini vererek açıklar. Banguoğlu, yeterlik fiilinin olumsuz şekli olumsuzuna paralel olarak hemen bütün fiil çekimi ve yatık fiil kalıplarına uyar diyerek şu örnekleri verir:

Çok insan anlayamaz eski musikimizden

Ve ondan anlamayan birşey anlamaz bizden

Mektup yazamayışımı mazur görün. Bükemediğin eli öp!, yapamayacağını gibi.

Zarf-fiilin olumsuzu -me- ile yapılır diyen Banguoğlu, bunu da kişinin yetersizliği ile değil, yapmamaya yeterliği ile açıklar: gitmeyebileceğim, kalmayabilirsin gibi.¹²

M.Kaya Bilgegil, Türkçe Dilbilgisi adlı eserinde meseleyi Birleşik İsim Fiiller ve Birleşik Fiiller başlıkları altında ele alır. Bilgegil, Birleşik İsimler bahsinde şöyle der: "Yeterlik ifade eden bileşik isim fiiller (Masdar-ı İstıtaat, masdar-ı iktidari) Asıl maddeye -e, -a, -ye, -ya eklerinden birini ilave ettikten sonra "bilmek" isim fiilini getirmek suretiyle teşkil olunur: Gelebilmek gibi. Bilgegil, olumsuzlarda ise bil-fiilinin yerini -me-, -ma-'ya terkettiğini yazar¹³. Fiilleri, yapı bakımından incelerken de bir kere daha yeterlik (İktidari Fiil) üzerinde durur ve bunların öznenin eylemdeki gücünü anlatan fiiller olduğunu, bazan imkan ve ihtimal fikri taşıdıklarını da ekler. Şöyle devam eder: "Anlamı

¹¹ Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, Ankara 1986, s.489.

¹² Banguoğlu, a.g.e., s. 490.

¹³ M. Kaya Bilgegil, *Türkçe Dilbilgisi*, İstanbul 1984, s. 249.

değiştirilecek fiilin istek kipi üçüncü tekil şahsından sonra "bil-" getirmek suretiyle teşkil olunur"¹⁴

Tahir Nejat Gencan, Dilbilgisi isimli hacimli eserinde yeterlik ifadesi üzerinde ayrıntılı biçimde durur.

Gencan, Türkçe'de yeterlik eyleminin, fiil tabanlarına birer geniş-düz ünlü (e, a) ile birlikte bil- fiili getirilerek ve ünlü ile sonlanan tabanlardan sonra kaynaştırma ünsüzü y kullanılarak oluşturulduğunu yazmaktadır. Yazara göre bil- fiili kendi sözlük anlamının büsbütün dışında birleştiği gövdeye:

1. Gücü yeterlik, başarıma anlamı katar.

2. Temel eyleme olasılık ayırtısı katar.

3. Geniş zaman kipinin sorulu biçimini ses tonuyla -izin verir misiniz anlamlı- pek ince bir dilek özelliği taşır. Odanıza girebilir miyim?

Gencan, olumsuzluk ifadesini izah ederken bil- fiilinin kullanılmadığını fakat kelimeleri birleştiren geniş (e-a) ünlülerinin gövdede kaldığını, bunun da hem biçimce bileşikliği hem de anlamdaki yeterlik kavramını göstermeye yaradığını ifade etmektedir. Yazar (e-a) ünlülerini basit fiil çekimlerinin olumsuz şekli ile yeterlik fiillerinin olumsuzlarını ayırmada bir ölçü olarak görmektedir. Gencan, olumsuz yeterlik şeklinin dışında yeterlik fiillerinde gövdeyi kuran asıl fiilin de olumsuz ek alabildiğini ve bu anlatımda eylemi yapmama ihtimali bulunduğunu söyler: Giremez, girmeyebilir, gidemez, gitmeyebilir.

Bel bağladığın tepelerden

Gün doğmayabilir bir daha.

Gencan, yeterlik ifadesinin katmerli şekli üzerinde de durur ve burada hem gücü yetmezlik hem de yapmamak ihtimalinin birleştiğini kabul eder:

"İngiliz adaları halkı kadar ileri demokrasiyi gerçekleştiremeyebiliriz ama bizzat kendimizden de geri kalmamız için sebep var mıdır?"¹⁵

Doğan Aksan denetiminde hazırlanan Sözcük Türleri adlı eserde, yeterlik ifadesi Bileşik Eylemler ve Ulaçlar başlıkları altında incelenmiştir. Yeterlik, bilmek eyleminin -a ve -e zarf- fiil ekleriyle birlikte kullanılması sonucunda ifade edilir denmiş; olumsuz şeklin ise -a (-e) li ulacın -ma (-me) ekiyle birlikte kullanılmasından oluştuğu

¹⁴ Bilgegil, a.g.e., s. 280-281.

¹⁵ Tahir Nejat Gencan, Dilbilgisi, Ankara 1979, s. 310-312.

bildirilerek şu örnekler verilmiştir: yapabilmek, bilebilmek, yapamamak, bilememek gibi.¹⁶

Mazhar Kükey, uygulamalı örneklerle Türkçede Fiiller adlı eserinde yapı bakımından incelediği fiilleri basit, türemiş ve bileşik olmak üzere üç bölümde inceler. Kükey, yeterlik ifadesini fiilin fiille oluşturduğu bileşik fiiller arasında incelerken, şöyle der: "Bir fiil tabanı (kök ya da gövde) ile "bil" fiilinin bir geniş-düz ünlü aracılığı ile oluşturduğu bu tip bileşik fiillere yeterlik fiili diyoruz."¹⁷ Yazar, birinci fiilin temel fiil, ikinci fiilin ise tasvir fiili olduğunu, aralarındaki -e- ünlüsünün de bir gerundium eki sayıldığını yazar.

Tüllenen mağribi akşamları sarsam yarana

Yine bir şey yapabildim diyemem hatıranı

(M.A. Ersoy)

yap- a- bil- di- m birleşik kelimesinde bil- fiili , temel fiil olan yap- fiiline "başarabilme, yapmaya gücü yetme, becerme" anlamı kazandırır. "İsteyenler bu geziye katılmayabilir", cümlesinde bil- tasvir fiili varlığını korumuş ancak olumsuzluk eki -me- temel fiile eklenmiştir. Kükey, katmerli olumsuzza şu örneği verir:

Tanrı tanık, beli kılıçlı olmayan bizim eşiğimizi aşabilemez. Bu örnekte iki tane zarf- fiil eki üstüste gelmiştir.¹⁸

Ahmet Bican Ercilasun, Kutadgu Bilig Grameri -Fiil- adlı eserinde Birleşik Fiiller başlığı altında bu kavramı irdeler. S. Deny, M. Ergin, T. Banguoğlu, Haydar Ediskun, Tahir N. Gencan, Gabain, C. Breckelmann, Rüsternov, Yoldaşev gibi ünlü bilginlerin kendi eserlerindeki görüşlerini özetledikten sonra, şu yargıya varır: "Birleşik fiil bir kelime grubudur. Kelime gruplarında esas; mânâca bir bütünlük teşkil etmek ve cümle içinde tek kelime muamelesi görmektir. Kelime gruplarına iştirak eden unsurlar; asıl mânâlarından az veya çok farklı, yeni ve tek bir mânâ ifade etmek üzere bir araya gelirler. Birleşik fiilde de bu, böyledir. Birleşik fiil, bir tek kavramı karşılar. Hareket, oluş ifade eden bir kavramı karşılamak için basit ve türemiş fiillerden nasıl istifade ediyorsak birleşik fiillerden de aynı şekilde faydalanırız. Yani bir kavramı anlatma ve fonksiyon bakımından , basit ve türemiş fiillerle birleşik fiiller arasında hiç bir fark yoktur.

Necmettin Hacıeminoğlu, Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller adlı eserinde birleşik fiil kavramını irdelemekle konuya başlamaktadır. Yazar, Ahmet Bican Ercilasun'un Kutadgu Bilig Grameri -Fiil- adlı

¹⁶ Doğan, Aksan, Sözcük Türleri, Ankara 1983, s. 276.

¹⁷ Mazhar Kükey, Uygulamalı ve Örneklerle Türkçede Fiiller, Ankara 1972, s. 12.

¹⁸ Kükey, a.g.e., s. 13.

eserinin 45-51 ve 83-84. sayfaları arasında yer alan birleşik fiille ilgili bölümleri özetlemekte ve Ercilasun'a katıldığını belirtmektedir¹⁹.

Eserinin 256. sayfasında birleşik fiilleri a) İsim + yardımcı fiiller, b) Fiil+Tasvirî fiil olarak iki başlık altında incelemektedir. Hacıeminoğlu, bu hacimli eserinde Eski Türkçe'den başlayarak, zamanımıza kadar iktidar çekimi dahil, fiil konusunu etraflı bir biçimde ele almaktadır. Yeterlik kavramının esas fiile zarf-fiil eki getirip bil- fiili ile yapıldığını söylemekte ve şu örneği vermektedir. Türkiye Türkçesi için:

Çırpınırdı Karadeniz bakıp Türk'ün bayrağına

Ah ölmeden bir görseydim düşebilsem toprağına.

Ferhat Zeynelov, Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi isimli eserinde yeterlik fiilini birleşik fiil olarak kabul etmez. Zeynelov, bağ-fiille yardımcı fiilin bir araya gelmesiyle oluşan yapıyı çözümleyici fiil olarak adlandırır: Okuyabilmek, ohumagda idi.²⁰ Yazar, eserinin 391. sayfasında yeterlik kavramından bahsederek; -a, -e, -e', -y eklerinden bil- fiiliyle yapılan bu şeklin Oğuz grubunun özelliği olduğunu şu örneklerle gösterir:

Azerbaycan; ohuyabilmek, gelebilmek, yazabilmek, deye bilmek. Türkmen; yakabilmek, çıkabilmek. İstek kipinden bahsederken de şöyle der: "Bugünkü Azerbaycan Türkçesi'nde genel fiil kipi olarak takdim edilen yeterlik kipi bize istek kipinin olanaklılık bildiren şeklinden başka bir şey değildir"²¹

Haydar Ediskun, Türk Dilbilgisi'nde Birleşik Fiiller bahsinde Yeterlik Fiilleri ve özellikleri başlığı altında konu üzerinde durmaktadır²². Ediskun, yeterlik fiilinin; temel fiilin gösterdiği eyleme gücü yetme, başarma, becerme, ihtimal ve imkân anlamları kattığını, rica ifadesini belirttiğini, zarf görevli deyimler kurduğunu ve iki türlü olumsuzluğu olduğunu bildirmektedir²³. Yazara göre yeterlik ifadesi, temel fiile istek eki denebilecek -e- ekinden sonra bil- tasvir fiili getirildiği zaman kurulabilir. Olumsuzluk çekiminde -ama-/eme- eklerinin dışında, yeterlik fiilinin ikinci olumsuzu denebilecek biçiminde; eylemin yapılmamasının isteğe, keyfe, seçime bağlı olduğu anlamı vardır: "Onlar, birer günahtı, o günahları işlemeyebilirdin . Bu olumsuzlukta ise olumsuz temel fiile zarf-fiil ekinden sonra bil- tasvir

¹⁹ Necmettin Hacıeminoğlu, *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller*, Ankara 1991, s. 255.

²⁰ Ferhat Zeynelov, *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi* (T.T.Ak. Yusuf Gedikli), İstanbul 1993, s. 257.

²¹ Zeynelov, a.g.e., s. 350.

²² Ediskun, Haydar, *Türk Dilbilgisi*, İstanbul 1985, s. 228.

²³ Ediskun, a.g.e., s. 229.

fiili getirilmektedir. Ediskun'a göre yeterlik ifadesinin olumlu soru ve olumsuz soru çekimleri de mümkündür. İmla bakımından temel fiil ile tasviri yardımcı fiil birleşik yazılır.

I. TARİHİ DÖNEMLERDE YETERLİK

1. Eski Türkçe

Bu dönemdeki metinlerde görülen u- yardımcı fiili; yeterlik ifadesini, zarf-fiil eki almış fiillerden sonra gelerek ifade etmektedir. Eski Türkçe döneminde olumlu veya olumsuz yeterlik; asıl fiilden sonra genellikle -u/-ü daha az olmak üzere de -ğalı/-geli zarf-fiil ekleri getirilerek yapılırdı. Esasen u-fiili "muktedir olmak" anlamında bir fiil idi²⁴. Gerçekten Kök-Türk metinleri incelendiği zaman, yazıtlarda birleşik fiillerin az kullanıldığını görüyoruz. Oysa yazmalarda, tasvir fiilleriyle yapılmış olan birleşik fiiller daha yaygın olarak kullanılmıştır.²⁵

yagı bolup itünü yaratunu umaduk" Düşman olmuş (fakat) kendini düzene sokup (iyi) örgütlenememiş." Kültigin Doğu Yüzü (D-10)²⁶

Türk Oguz begleri bodun eşid üze tengri basmasar, asra yer telinmeser Türik bodun ilinin törügin kem artatı udaçı erti. "Türk, Oguz beyleri, halkı işitin! Üstte gök çökmedikçe, altta yer delinmedikçe, ey Türk halkı senin devletini ve yasalarını kim yıkıp bozabilir idi?" Bilge Kağan Doğu Yüzü (D-18-19)²⁷

Kağanlık bodun ertüm, kaganım kanı ne kaganka işig küçüg birür men tir ermiş ança tip tabgaç kaganka yagı bolmuş yagı bolup itünü yaratını umaduk yana içikmiş. "Hakan sahibi halk idim; hakanım nerde? Hangi hakana hizmet ediyorum? der imiş. Böyle deyip Çin hakanına düşman olmuş. Düşman olmuş, kendini düzene sokup örgütlenememiş, yine Çinlilere bağımlı olmuş." Bilge Kağan: Doğu Yüzü (D-9)²⁸

24 Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary Of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972, s. 2; Talat, Tekin, *Orhun Yazıtları*, Ankara 1988, s. 177; Annamari Von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. M.Akalın), Ankara 1988, s. 86.

25 Annamari Von Gabain, "Eski Türkçe" *Tarihi Türk Şiveleri* (Çev. M.Akalın), Ankara 1988, s. 58.

26 Tekin, a.g.e., s. 10-11.

27 Tekin, a.g.e., s. 42-43.

28 Tekin, a.g.e., s. 38-39.

... Türk sir bodun yerinte idi yorımazun usar idi yok kısıalm.

"Türk milletinin yerinde artık hükümdar yürütmesin (=ilerlemesin) olur ise hükümdarı yok eyleyelim." Tonyukuk Yazıtı²⁹

Bir karı öküzüg bilin biçe komursga yemiş **kamşayu umatın** turur tir."Bir yaşlı öküzü karıncalar kemirerek yemiş, hareket edemeden durur." turayaya kuş tüşneğine konmuş tuymatın tozka il inmiş **uça umatın** olurur." Turna kuş dostalarının arasına konmuş duymadan toza batmış uçamadan kalmış oturur." **İdisi umaz** "sahibi idare edemez" İrk Bitig³⁰

Kül Tudun inisi altun Tamgan Tarkan yugin **umaduk** için adırıldımız "Kül Tudun'un küçük kardeşi Altun Tamgan Tarhan'ın cenaze merasimini yapamadığımız için ayrıldık." İhe-Ashete Yazıtı³¹

Göktürk Harfli Toyok Yazması³² (Thomsen tarafından 1910 yılında neşredilmiş, 800 yıllarına ait bir metin.) Bu eserin 21-24. satırlarındaki şu cümlede de u- fiilinin olumsuz anlamda kullanıldığını görüyoruz: taşıg alıp kök yürün sub yöneser ol taşıg özinte tutsar yat kişi **adartu umaz**."Taşı alıp mavi açık su zuhur ederse o taşı kendinde tutsa yabancı adan tehlikeli olmaz."

Eski Türkçe'nin yazmalar devri olan Uygurlar zamanından kalma eserlerde yeterlik ifade eden birleşik fiillerin daha çok kullanıldığını Gabain'den öğreniyoruz.³³ Eski Türkçe'deki birleşik fiiller hakkında bilgi veren Gabain, Eski Türkçenin Grameri adlı eserinin 89. sayfasında Modal Yardımcı Fiiller başlığı altında mantıki esas fiillerle birleşip birleşik fiil yapan fiillere örnek olarak şu yapıyı gösterir: kıl-u. u-"kılabilmek, yapabilmek" kör-ü bil "görebilmek". Birleşik fiilleri inceleyen Gabain bu konuda şöyle demektedir."Zarf fiilin ikinci unsurun bir tasviri fiil veya yardımcı fiil olduğu iki fiil şeklinin alt kısmının birinci unsuru olarak görülüşü onun zarf fonksiyonunun hususi bir halidir." ³⁴ Bu çerçevede zarf-fiiller kişi ve zaman eki almazlar, bir çekimli fiile dayanmak suretiyle onun anlattığı şahıs ve zamanı dolaylı olarak anlatırlar.

baçak edgüti, nomça törtüçe oluru **umadımız erser**."Orucu iyi tutmamış ve akidelere göre hareket edememişsek "

²⁹ Hüseyin Namık Orkun, Eski Türk Yazıtları, Ankara 1987, s. 104-105.

³⁰ Orkun, a.g.e., s. 274-281-282.

³¹ Orkun, a.g.e., s. 314.

³² Orkun, a.g.e., s. 249-51.

³³ Gabain, Tarihi Türk Şiveleri, s. 58.

³⁴ Gabain, " Eski Türkçe ", Tarihi Türk Şiveleri, s. 52., E.T.G., s. 111.

Zeynep Korkmaz " Türkiye Türkçesinde 'İktidar' ve 'İmkan' Gösteren Yardımcı Fiiller ve Gelişmeleri "35 adlı makalesinde Eski Türkçe'de iktidar ifadesinin u- fiili ile yapıldığını, olumlu ve olumsuz olarak, türlü zamanlarda çekime girdiğini yazmaktadır.³⁶ **kılı uyurmen "yapabilirim", yorıyu umaz " yürüyemez "**, temir kazguk neçke tegi uzayu umaz erser "... nasıl ki uzayamadan kalırsa "

Eski Türkçe'de u- fiilinden önce gelip gene yeterlik ifadesi yapmaya yarayan bir başka zarf-fiil eki de -galı, -geli'dir: bol-galı u- (olabilmek). Burada da -galı'dan sonra gelen u-fiili birleşmiş fiilin değişik zamanlarını alabilir.³⁷ birök bu törülerte ögrenmeli usarlar, aşnuça bu nom erdinig bititzünler. " eğer bu kanunları öğrenebilirlerse, önce bu mukaddes cevheri yazdırsınlar ", satığın birgeli uğay mu? "satın alabilecek misin? ", İlim tutgalı uyur, "ilini elde tutabilir", -galı u- olumsuz kullanılabilir: açığınga seringeli umadı "acısına tahammül edememesi", tutgalı umagay" menedemeyecek".

Yazmalarda u- fiilini kullanmadan -galı zarf fiil ekiyle bol- fiili kullanılarak ikinci bir iktidar (yeterlik) ifade edilir.³⁸ Bol- yardımcı fiili -u veya daha çok -galı zarf-fiil ekinden sonra gelerek yeterlik ifadesini ortaya kor. Böylece -galı zarf-fiil eki birleşik fiillerde bol- fiilinin önünde "muktedir olmak" anlamında, tasviri yardımcı fiil fonksiyonunda kullanılır.³⁹ uçkalı batgalı bolurlar "uçabilir, batabilirler", ör-ü bol- " kalkamaz, yükselemez "Gabain'e göre -u şekli yerine -galı şekli daha kuvvetli bir ifadeyi anlatır: tüpkergele bolmaz "aslı araştırılmaz"

Eski Türkçe'deki birleşik fiilleri inceleyen Necmettin Hacıeminoğlu, yeterlik ifadesini Modal Yardımcı Fiiller (Fiil+Fiil) başlığı altında ele almış ve şu yargıya varmıştır: "Bunlar diğer yardımcı fiiller gibi çekimlidir. Ancak, esas fiiller genellikle zarf-fiil durumundadırlar. Tabii, terkibe asıl fiilin mânâsı hakimdir." "kıl-u u- "yapabilmek ", kör-ü bil- " görebilmek " 40

35 Zeynep Korkmaz, "Türkiye Türkçesi'nde 'İktidar' ve 'İmkan' Gösteren Yardımcı Fiiller ve Gelişmeleri", TDAY-Belleten 1959, Ankara 1959, s. 108-124.

36 Korkmaz, a.g.m., s. 110.

37 Korkmaz, a.g.m., s. 109.

38 Gabain, ETG., s. 86.

39 Gabain, T.T.Ş., s. 53.

40 Necmettin Hacıeminoğlu, Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller, Ankara 1991, s. 257.

2. Karahanlıca

Bu döneme ait eserler arasında; Kutadgu Bilig, Divanu Lügat'it-Türk ve Atabetü'l Hakayık önemli eserler sayıldıklarından daha çok ele alınmışlardır. Konumuz bakımından yeterlik ifadesinin gelişimi hakkında en doğru bilgiye varmamızı sağlayan eser şüphesiz ki, Kutadgu Bilig'tir. Gerek muhtevası, gerekse de uzun bir metin olması bakımından yeterlik ifadesinin çok yerde geçtiğine tanık olmaktadır. Bu dönemle ilgili olan araştırmalardan en ayrıntılısı Ahmet Bican Ercilasun'un daha önce de zikrettiğimiz Kutadgu Bilig Grameri-Fiil-adlı eseridir. Ercilasun, KB'de yeterlik anlatan yardımcı fiil olarak bil-fiilin daha çok kullanıldığını, ancak ünlü zarf-fiil eklerinden sonra her zaman iktidar ifade etmediğine dikkat çekerek, bu fiilin KB'in yazıldığı devrede henüz yardımcı fiilliğe geçmiş olabileceğini öne sürmektedir. Ercilasun, u- fiiliyle yapılan olumlu iktidar şekline tek tük rastlanmasının bu görüşünü desteklediğini söyler.⁴¹ Böylece KB'in yazıldığı devrede u- fiili daha çok olumsuz ifadelerde kullanılmaktadır. Olumsuzluk bilme- fiiliyle de yapılır.⁴² Ancak, bil- fiili, yardımcı fiil görevini yüklenirken aslı hüviyetini de sürdürmektedir. Ercilasun, bil-fiilin Kutadgu Bilig'de bazan kendi anlamında mı yoksa "muktedir olmak" anlamında mı kullanıldığını iyi anlaşılmadığını ifade etmektedir. Halbuki u- fiilin yeterlik fonksiyonu tereddütlü değil, kesindir. Çünkü u- hem eskiden beri olumsuz yeterlik şeklini meydana getirmekte hem de zaten "muktedir olmak" anlamına geldiğinden, bir şüpheye yer bırakmamaktadır. Bu dönemde u- fiilin bir esas fiil olarak kullanılması da son derece azalmıştır. Bu da artık olumlu ifadeler de terkedilmiş olduğunu göstermektedir. Tabii bu kullanımdan düşme olayında, kendinden önceki zarf-fiil eki ile kaynaşmış olmasının da rolü olduğu düşünülebilir. Nihayet Ercilasun da aynı şeyi şöyle anlatmaktadır: "İktidar şeklinin olumsuzu KB'de u- fiiliyle ifade edilir. Bu ifade için bilme- fiili az kullanılır. Ancak gerek olumlu, gerek olumsuz kullanışlarda u- fiili artık ekleşmiştir. Bu ekleşme -u-, -ü- şeklindedir."

43

Bir fikir vermesi bakımından KB'ten seçtiğimiz bazı beyitleri aşağıya alıyoruz. Parantez içerisindeki rakamlar beyit numaralarıdır:

begig kulda adra bilür mü özüng (4836) "Beyi kuldan ayırabilir misin", kişig yirgürür köndrü bilmez yorık (2077) "Kendisinden nefret ettirir ve işini düzeltemez", adırsa ödürse seçebilse öz

⁴¹ Ercilasun, a.g.e., s. 83.

⁴² Mecdut Mansuroğlu, "Karahanlıca ", Tarihi Türk Şiveleri s. 137; Hacıeminoğlu, a.g.e., s. 258; Korkmaz, a.g.m., s. 111; Ercilasun, a.g.e., s. 84.

⁴³ Ercilasun, KBG-Fiil, s. 156.

(29), "ayırt eder, eler, seçebilir", tırebildi bu öz yiyü bilmedi (1285), "toplamasını bildim fakat yemesini bilemedim", tuta bilse devlet tezilmaz turur (713) "İnsan tutabilirse, saadet kaçamaz kalır", birür nerig yiyü bilmesen sen alır (724) "mal verir, yemesini bilmezsen alır", neteg tapnugay men bu ol çın sözüm/ aya mengü mungsuz bu munglug özüm (3055) "Ey ebedi ve gani Tanrım, doğrusunu söylüyorum, benim bu aciz varlığım nasıl layıkı ile kulluk edebilir", ağır savçılarig ilette ölüm / adın kim itügey ot em ya talum (4838) "Nice ulu peygamberleri ölüm götürdü, artık kim ona karşı ilaç, deva veya silah bulabilir", hakingnı öteyümedim men sening / bayat ok ötesün sening hakların (1560) "Senin hakkını ödeyemedim, senin hakkını bizzat Tanrı ödesin ", Ölümke asıg kılmas altın-kümüş / Ölümüg tıdumaz bilig ya ukuş (1196) "Ölüme karşı altın-gümüş fayda etmez. Ölüme bilgi ve akıl da mani olamaz" , Biliglig köni sözle yümez sözün / Tışide uvut kitti örtmez yüzün (6474) "Bilgili sözünü dosdoğru söyleyemez oldu, kadınlardan haya gitti, yüzlerini örtmezler".

Kutadgu Bilig'de "-sa bol-" şekli ile de olumsuz yeterlik yapılmıştır:⁴⁴

Kılıç birle alsa kayu il küçün / Anı sürse bolsa öküş yıl öçün (2427) "Herhangi bir memleket kılıç ve kuvvetle alınabilir fakat bu hakimiyet şiddet ve intikam ile uzun yıllar devam ettiremez."

Mecdut Mansuroğlu, Tarihi Türk Şivelerinde -a, -e/-u, -ü zarf-fiil eklerinin yardımcı fiillerle tasviri durum anlattığını bildirmekte ve u-"muktedir olmak" fiili ile yanyana geldiğinde büzüşme gerçekleştiğini Atabetü'l-Hakayık'ta geçen ayugay (söyleyebilecek), yeyümedi (yiyemedi), Kutadgu Bilig'te tapnugay men (bulabileceğim), bilümez (bilemez) kelimelerini örnek vererek anlatmaktadır.⁴⁵

R.Rahmeti Arat, aynı kelimeyi ayuğay < ay-u u-ğay şeklinde ele almakta ve u-fiilinin, -u zarf-fiil eki ile birleşip eklediğini ifade etmektedir.⁴⁶

Yiyümedi < yi-y-ü u-ma-dı (yiyemedi).

Kamug kazganı oğlu ajun malını,

Yiyümedi bardı körüng halini (A.H. 273-274), "Dünya malını kazananların hepsi (onu) yiyemeden gitti, hallerini görün"

Arat, Atabetü'l-Hakayık adlı eserden yola çıkarak - örneklerin azlığından dolayı- yeterlik hakkında net bir hükmün verilemeyeceğini ancak bil-fiilinin hem olumlu hem de olumsuz anlamda kullanıldığını

⁴⁴ Ercilasun, a.g.e., s. 158.

⁴⁵ Mansuroğlu, a.g.e., s. 137.

⁴⁶ R. Rahmeti Arat, Atabetü'l-Hakayık, Ankara 1992, s. 103, Not : 3.

belirtmektedir. Arat'a göre -u-,ü- yerine önceleri -ı-, -i- ve daha sonraları -a, -e- biçimlerinin yerleşmesinde orta hecenin vurgusuz olmasının payı vardır.

akı er bilgini yetebildi kör (A.H. 237) "Cömert adam bilgiyi yedebildi bak."

Ögübilmez erke öğüt öğretür/ anıng birr u cudı bedi' İhsanı (A.H. 45, 46)

"Onun iyiliği, cömertliği ve eşsiz ihsanı medhetmesini bilmeyen kimseyi dile getirir."

Senamu ayugay seza bu tilim /Unarça ayayın yarı bir manga (A.H. 3-4)

"Dilim senayı, (sana) layık bir şekilde söylebilir mi; olanca kudretimle söyleyeyim, bana yardım et."

Köp ilni körür biz edib sözünü / Bile bilmegendin ular özünü (A.H. 505-506). "Birçok kimseleri görüyoruz ki, edibin sözünü anlayamadıkları için, kendilerini üzerler."

Kaşgarlı Mahmud'un Divanü Lügat-it-Türk'ünde ise bu fiil hakkında bilgi yoktur.⁴⁷ Sadece, u- fiilinden yapılan ugan (I. 77-18) "herşeye gücü yeten, kadir" Ugan Tengri (I. 77-19) "Gücü yeten Tanrı" ve Ugança (I. 44-2) "Gücü yetinceye kadar." kelimeleri vardır.⁴⁸

Öz kek kamug kişining yalnguk üze alımbil /Edhgülügüğ ugança eliging bile telim kıl. "Herkesin öcünü, hıncını başkalarının üzerinde alınacak bir alım bil; olanca kuvvetinle konuğa çok iyilik yap."

2. Harezmi Türkçesi

1310 tarihli Kısasü'l-Enbiya'da yeni bir merhale başlar. u- fiili artık kullanımdan düşmüştür. Olumlu ve olumsuz ifadelerde geçerli olan bil- yanında yeni bir yardımcı fiil al- tasvir fiili olarak ortaya çıkmıştır.⁴⁹ Janos Eckman, Harezmi Türkçesi'nde al- yardımcı fiilinden bahsederken "... yalnız Rabguzi'de ve Mi'rac-name'de seyrek olarak olumlu, genellikle olumsuz iktidar" olarak kullanıldığını söylemektedir:

bahamı kim bire algay erdi (Rabguzi) "baham, kim verebilecekti", bile almas miz (Rabguzi) "bilemeyiz."

bil- fiili hakkında bilgi veren Eckman, nadiren olumlu, çokluk olumsuz yeterlik ifade ettiğini ve dönemin bütün metinlerinde belgeleri

⁴⁷ Arat, a.g.e., s. 104.

⁴⁸ Korkmaz, a.g.m., s. 110, DLT-IV-Dizin, s. 861.

⁴⁹ Korkmaz, a.g.m., s. 112.

olduğunu söylemektedir.⁵⁰ **bilü bilmişimçe** (MM), "bilebildiğimce", **Sizler sabur kılı bilüvsiz** (NF) "Sizler sabır kılabilirsiniz", **Çıkabilmez men** (Rabguzi)"Çıkamam".

u-ma- (olumsuz yeterlik şekli, yaygın değil) , **kılumas men** (Rabguzi) "kılamam", **sözleyümes** "söyleyemez", **körümes biz** (N.F) "Göremeyiz".

3. Çağatay Türkçesi

Bu dönem Türkçesi hakkında otorite olan J. Eckman, Çağatayca El Kitabı'nda iktidar için -a/-e zarf-fiillerinden sonra al- ve bil- fiillerinin kullanıldığını; ancak al- fiilinin daha çok olumlu ve olabilirlik anlamı ile bil- fiilinin ise yeterlik anlamında ve daha çok olumsuz şekli ile dikkati çektiğini söylemektedir.⁵¹ bu kitabın Türk tilige terceme **kıla alğay** mu men. "bu kitabı Türk diline tercüme edebilecek miyim?", körmegeñ kişi **inana almas** "görmeyen kişi, inanamaz", hiç kim meni halas **ete bilmes** meger Huda "Beni Allah'tan başka kimse kurtaramaz" , tagyir **ite bilmem** hükmi-kazanı Kaderin hükmünü değıştiremem", esi azdı **tıya bilmey** özini "(O) yoldan çıktı, kendisine engel olamaz".

Çağatay Türkçesi'nde yeterlik ve az da olsa ihtimal gösteren bir yardımcı fiil de bol- "olmak, bulunmak" fiildir: **anamga hod mümkün emes edi kim mundak söz ayta bolgay** "Kendi anama bile böyle söz söylemek mümkün değil idi. "

4. Kıpçak Türkçesi

Ali Fehmi Karamanlıoğlu, Kıpçak Türkçesi Grameri adlı eserinde Kıpçakça'da yeterlik için al- ve bil- yardımcı fiillerinin kullanıldığını tesbit etmiştir.⁵² Karamanlıoğlu'na göre bil- fiili CC'da hem olumlu hem de olumsuz, al- fiili ise sadece olumsuz şekilde kullanılır: köktegi hanlıkta **baralmaz** biz Tengri katında (CC. 123, 26), Ol ilan boyına yamanlıh etse canına **ete almaz** (CC. 125, 34), İşlerini **ayta bilding** (CC. 142, 20), tangların ayta bilip sen (CC. 143, 14), kişi yolsuz barabilmez (CC. 123, 24).

Kıpçak Türkçesi'nin önemli eserlerinden sayılan Saraylı Seyf' in Gülistan Tercümesi'nde ise yeterlik ifadesinde -hem olumlu hem de olumsuz şekillerde- genellikle bil-fiilinin kullanıldığını, eseri yayımlayan

50 Janos Eckman, "Harezmi Türkçesi" Tarihi Türk Şiveleri, Ankara 1988, s. 197, Hacıeminoğlu, a.g.e., s. 260.

51 J. Eckman, Çağatayca El Kitabı (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul 1988, s. 107-109; Eckman, "Çağatayca", Tarihi Türk Şiveleri, s. 235.

52 Ali Fehmi Karamanlıoğlu, Kıpçak Türkçesi Grameri, Ankara 1994, s. 148-149.

A.F. Karamanlıoğlu belirtmektedir:⁵³ köre almas, ite almas, tuta almas, kıla bilür bolsang, razı kılabilmedim. Gülistan'dan bir örnekte al- ve bil- yardımcı fiilleri bir arada kullanılmıştır: Kimeçini anıng ilinden almaga ala bilmediler.

Memluk Kıpçakçası'na ait önemli eserlerden olan İrşadü'l-Mülluk Ve's-Selatin'de yeterlik ifadesinin bil- ile yapıldığı görülmektedir:⁵⁴ Çıkabilmes, okuyabilmes, tutabilse, ayıtabilmese, kılabilmese.

5. Eski Anadolu Türkçesi

Batı Türkçesi'nin başlangıcı sayılan bu dönemde yazılmış eserlerde olumlu yeterlik ifadesinin tek yardımcı fiili bil- yardımcı fiilidir. Yeterlik ve olabilirlik ifade eden bil- fiilinin olumsuz şekline de Dede Korkut Kitabı'nda rastlanır. Asıl olumsuzluk biçimi u- yardımcı fiili iledir. Gerundium eki ile u- arasına yardımcı ses gelmez, bunun sonucu olarak da hece kaynaşmasına uğrar.⁵⁵ Buna göre zarf-fiil eki olarak; -u, -ü, -ı, -i, -a, -e şekilleri kullanılmıştır: Olumaz, dönebildi, edemeyesen, turı bildi, konabildi, bilimez gibi.

M. Ergin, DKK.'da -a/-e- ve -ı, -i- şeklinde kullanıldığını tespit etmiştir:⁵⁶ kıyabilmem, varabilmen, yiyebilmez, bulmadım, almadı, döndürimez.

Z. Korkmaz, bu devreye ait eserlerde zarf-fiil eklerinin karışık bir tarzda kullanıldığını belirtmiştir. Osmanlıca döneminde ise zarf-fiil ekleri -a/-e- olarak olumlu ve -ama/-eme- şeklinde olumsuz anlamda kullanılarak zamanımıza kadar gelmiştir.

53. A. Fehmi Karamanlıođlu, *Gülistan Tercümesi*, Ankara 1989, s. LXXIV-V.

54. Recep Toparlı, *İrşadü'l Mülluk Ve's-Selatin*, Ankara 1992, s. 137.

55. F. Kadri Timurtaş, *Eski Türkiye Türkçesi*, İstanbul 1994, s. 142; Mansuroğlu, "Eski Osmanlıca", *Tarihi Türk Şiveleri*, s. 268; Korkmaz, a.g.m., s. 118-119.

56. Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı II (İndeks-Gramer)*, Ankara 1963, s. 467.

II. YAŞAYAN TÜRK LEHÇELERİNDE YETERLİK

Bu bölümde bugün Kafkasya ve Türkistan'da konuşulmakta olan Türk lehçelerinde yeterlik ifadesi ele alınacaktır.

1- Azeri Türkçesi

Azerbaycan'da yeterlik fiilinin birleşik fiil sayılmadığını, çözümleyici fiil olarak kabul edildiğini daha önce belirtmiştik. Bugün Azerbaycan'da yeterlik ifadesinin olumlu şekli Türkiye Türkçesindeki gibi **bil-** fiili ile yapılır: **gelebildim, gelebilirem, gelebilmeliyem.**⁵⁷ Olumsuzluk ifadesi ise Azeri Türkçesi'nde farklıdır. Olumsuz yeterlik için Türkiye Türkçesindeki **-eme-, -ama-** ya karşılık **bil-** fiilinden sonra **-me-, -ma-** olumsuzluk eki getirilir: **gelebilmedim (gelemedim), gelebilmerem (gelemem)** gibi.

Heyder Baba, yolum sennen kec oldı

Ömrüm geçdi, **gelemmedim** geç oldı

Biz de vallah unıtmarın sizleri

Göremmesek helal edin bizleri . (Şehriyar)

Yukarıda **gelemmedim, göremmesek** kelimelerindeki olumsuz iktidar şeklinde bulunan konsonant ikizleşmesi olayını Muharrem Ergin şöyle izah etmektedir: "Eski u- (muktedir olmak) fiilinin menfisi ile asıl fiilin gerundium şeklinden (**bil-** e+u madı gibi) gelen ve iki vokalin birleşmesiyle; **-uma-, -ime-, -eme-** şekillerini meydana getiren (bilümedi, bilimedi, bilemedi gibi) menfi iktidarının bu birleşmesinden doğan u, i, e (ü, ı, a) vokalleri tabii başlangıçta uzun olmuştur.Sonra bu uzunluk kısalınca yanında bulunan konsonantı ikizleştirmiştir. İşte sonradan tek şekil olarak kalan **-ama-, -eme-** gurubunun Azeri Türkçesinde ikizleşmesinin sebebi bu olmalıdır."⁵⁸

2- Türkmen Türkçesi

Yeterlik ifadesi Türkmençe'de asıl fiilden sonra **-p** zarf- fiili getirilerek **bil-** yardımcı fiili ile yapılır.⁵⁹ Louis Bazin, Türkmençe'deki **-ip/-p** gerundium eki hakkında bilgi verirken, bu eklerin vokallerden sonra kontraksiyona uğrayarak **-ep/-ap** şekline girdiğini ve birleşik fiil yapımında yardımcı tasviri fiiller önünde kullanıldığını bildirmektedir.⁶⁰

⁵⁷ Zeynelov, a.g.e., s. 350. Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I, Ankara 1991, s. 1033.

⁵⁸ Muharrem Ergin, Azeri Türkçesi, İstanbul 1981, s. 115.

⁵⁹ Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, C.I, s. 1107.

⁶⁰ Louis Bazin, Türkmençe (Çev. Efrasiyop Gemalmaz), Erzurum 1988, s. 16.

Olumsuz yeterlikte, menfi eki bil- yardımcı fiile eklenir : **alıp bilmes** (alamaz), **okap bilmedi** (okuyamadı). Türkmençe'de yeterlik anlamını ifade etmek üzere "**bolmak**" (olmak) fiili de kullanılır.⁶¹ **alıp bolyar** (alabilir, alması mümkündür), **okap bolmaz** (okumak mümkün değildir).

Zeynelov , Türkmençe'de yakabil-, çıkabil- şeklinde bir yeterlik kullanımının istek kipiyle var olduğunu söylemektedir.⁶²

3- Tatar Türkçesi

Tatar Türkçesi'nde, yeterlik ifadesi Türkiye Türkçesi'nden farklı olarak al- yardımcı fiili ile yapılır.⁶³ Esas fiilden sonra -a-, -e-, -y- zarf-fiil eki getirilerek, al- yardımcı fiili ile yeterlik fiili çekime uğrar: **küre ala** = görebiliyor. Olumsuzluk ifadesinde ise -me-, -ma- ekleri al- yardımcı fiilinden sonra getirilerek yapılır: **küre almadım** = göremedim. Tatar Türkçesi'nde zarf- fiil eki ile yardımcı fiilin ünlüsü kaynaşabilir.⁶⁴ **bilal-** <bil'al- <bile al-, **baral-** <bar'al- <bara al-

4- Başkurt Türkçesi

Yeterlik ifadesi Başkurt Türkçesi'nde esas fiilden sonra -e-, -a-, -y zarf-fiil eklerinden sonra al- yardımcı fiili getirilerek yapılır.⁶⁵ **küre al abız** (görebiliyoruz). Olumsuzluk al- fiilinden sonra olumsuzluk eki getirilerek yapılır: **kile almanı** (gelemedi), **kile alması hın** (gelemezsin). Bazan ünlüler kaynaşabilir: **tüzelmeyhin tüzealmay hın** (dayanamazsın).

5- Kazak Türkçesi

Kazak Türkçesi'nde yeterlik ifadesi al- fiili ile yapılır. Arat al-fiilinin Kazakça'da birleşmiş ve ekleşmiş olarak yaşadığını bildirmektedir.⁶⁶ Kazak Türkçesi'nde fiil kökünden sonra -a, (e, y) zarf-fiil eki getirildikten sonra al- yardımcı fiili ile yeterlik anlatılır: **bara aldım** (gidebildim), **söyley alarmız** (söyleyebiliriz), **bara alaman**

61 K.T.L.S., s. 1107.

62 Zeynalov, a.g.e., s. 391.

63 K.T.L.S., s. 1095.

64 Arat, Atabetü'l-Hakayık, s. 104.

65 K.T.L.S., s. 1045.

66 Arat, a.g.e., s. 104.

(gidebilirim) gidebiliyorum. Olumsuz hali ise al- fiilinden sonra olumsuzluk eki getirilerek yapılır: **bara almadım** gibi.

6- Kırgız Türkçesi

Yeterlik ifadesi Kırgız Türkçesi'nde de al- fiiliyle yapılmaktadır. Fiil köklerinden sonra -a(e, o, ö, y) zarf-fiil eki getirilerek al- yardımcı fiili ile kullanılır:⁶⁷ **bara alaman** (gidebiliyorum), **okuy alaman** (okuyabiliyorum), **körö alaman** (görebiliyorum). Olumsuz şekilde ise olumsuzluk eki -me-/ma-, al- yardımcı fiilinden sonra gelmektedir: **bara albaymın** (gidemiyorum), **bara albaysın** (gidemiyorsun). Türkiye Türkçesi'nde -me-, -ma- olan olumsuzluk ekinin -bay- şeklinde kullanıldığı görülüyor.

7- Özbek Türkçesi

Özbek Türkçesi'nde yeterlik ifadesi al- yardımcı fiili ile yapılır. Asıl fiilden sonra gelen zarf-fiil eki ise çok defa kullanılmaz.⁶⁸ **kelaldim = kele aldim = gelebildim**. Olumsuz şekilde ise **kelalmadım = kele almedim (gelemedim)** biçiminde kullanılır.

8- Uygur Türkçesi

Yeterlik ifadesi Uygur Türkçesi'nde al- fiili ile yapılır. Zarf-fiil ekleri ile al- fiili kaynaşarak -el-, -al- şekilleri ortaya çıkar. Ünlü ile biten fiillerden sonra ise -yel-, -yal- şekli kullanılır.⁶⁹ Ancak bu eklerin Dr. Rıdvan Öztürk'ün, Yeni Uygur Türkçesi Grameri'ndeki şekli farklıdır. Öztürk'e göre Uygur Türkçesi'nde yeterlik, ünlü ile sonlanan fiillerden sonra -la-, -le veya -yala-, -yele- ekleri getirilerek yapılır. Ünsüzle biten fiillerden sonra ise -ele-, -ala- ekleriyle yapılır.⁷⁰ **Oyni-la-**(oynayabilmek), **körüş-ele-** (görüşebilmek), olumsuzluk eki getirildiği zaman ise ek -al-, -el- şekline girer: **yaz-al-ma-** (yazamamak), **oyniyalma-oynayamamak**.

⁶⁷ KTLS., s. 107; Arat, a.g.e., s. 104.

⁶⁸ KTLS., s. 1084.

⁶⁹ KTLS., s. 1118.

⁷⁰ Rıdvan Öztürk, Yeni Uygur Türkçesi Grameri, Ankara, 1984, s. 101.

SONUÇ

Yeterlik ifadesi, Türkçe'de; yapabilme, becerme, muktedir olma, ihtimal, imkân gibi anlamları ifade etmektedir. Bu anlamlar için bil- ve al- yardımcı fiilleri, esas fiile -e-, -a-, -p- zarf-fiil ekleri getirilerek yapılmaktadır. bil- fiili, Türkiye, Azeri, Türkmen Türkçesi'nin; al- fiili ise Başkurt, Tatar, Kırgız, Kazak, Özbek ve Uygur Türkçesi'nin yardımcı fiilidir. Türkçe'de olumsuz yeterlik ifadesi için de olumsuzluk eki olan -me-, -ma- Türkiye Türkçesi dışında yardımcı tasvir fiiline getirilmektedir. Türkiye Türkçesi'nde olumsuz yeterlik ifadesi Eski Türkçe'den gelen u- "muktedir olmak" fiilinin izlerini taşıyan ve aynı fonksiyonda olmak üzere -ama-/-eme- ekleri esas fiilden sonra getirilerek yapılmaktadır. Yapı bakımından iki ayrı fiil kökünden geldikleri için birleşik fiillerin, iki tarafı fiil olan birleşik fiiller kısmına dahil edilirler. Yardımcı fiil olarak kullanılan bil- ve al-fiillerinin birleşme esnasında fonksiyonel olarak görev yaptıkları kabul edilir. Yani bil- ve al- asıl anlamlarından uzaklaşmışlardır. Asıl anlam zarf-fiil eki olarak fiilin tarzını da ifade eden esas fiil üzerindedir.

Türkiye Türkçesi'nde olumsuz yeterlik için kullanılan -ama-/-eme- şekillerinde u- fiilinin önemli bir fonksiyonu vardır. u- fiili düşünülme-sizin zarf-fiil eki üzerine olumsuzluk eki getirmek Türkçenin yapısına aykırı düşer. Burada zarf-fiil ekleri u- fiilinin fonksiyonunu üstlenmişlerdir.

Bir yeterlik fiili birkaç fiil çekimi istisna tutulursa her zamânâ ve tarza göre çekime sokulabilir. Sıfat-fiil ekleri alarak kullanılabilir. Olumlu, olumsuz, olumlu soru ve olumsuz soru çekimleri yapılabilir. i- yardımcı fiilinin zarf-fiil şekli olan -ken ekini alabilir. Olumsuz çekimi Türkiye Türkçesi'nde uyuma girer, diğer şekiller girmez. Bu çerçevede yeterlik ifadesinin Türkiye Türkçesi'nde şu fonksiyonlarla kullanıldığını görmekteyiz :

1. Esas fiilin gösterdiği eyleme, başarma, becerme, muktedir olma, edebilme anlamlarını kazandırır: O bu kitabı kolaylıkla **okuyabilir**.

2. Esas fiilin gösterdiği eyleme, ihtimal ve imkân anlamları katar: "İktidara sahip olanlar, gaflet ve dalâlet ve hattâ hıyanet içinde bulunabilirler" (Atatürk)

Yarın, size **gelebilirim**.

3. Geniş zamanının sorusunda, nezaket ve rica anlamı vardır: Bu sandalyeyi **alabilir miyim?**

4. Olumsuzluk kavramı iki türlü yapılır:

a) Esas fiile -ama-/-eme- getirerek; gücü yetmek, becermek, kudreti olmak anlamının olumsuzu: **Gelemedim, bakamadım** gibi.

b) Olumsuz temel fiile zarf-fiil eki getirip bil- yardımcı tasviri fiil ile kurulan şekil: **Gitme (y) e- bilirim, yazma(y) -a bilirim** gibi.

Bunların dışında bugün, tasvir fiilinin olumlu ve olumsuz biçimlerini bir tek temel fiilde birleştiren yazarlar vardır.

"Milli enerji seferber edilebilseydi, biz bugünkü sosyo-politik-ekonomik çekişme ve çatışmalara düşmeyebilirdik."

Sonuç olarak yeterlik ifadesi, imkân, iktidar, ihtimal anlamlarını genellikle birleştiren bir anlatımdır. Çoğu kere yeterlik ifadesinde imkân ve ihtimal de bulunur.